

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

**Βιβλιοκρισία: A. Cameron - N. Gaul (eds.),
Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late
Byzantium, Routledge, Oxford -New York 2017**

Μαρίνα ΛΟΥΚΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.22170](https://doi.org/10.12681/byzsym.22170)

Copyright © 2020, Marina LOUKAKI

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΟΥΚΑΚΗ Μ. (2020). Βιβλιοκρισία: A. Cameron - N. Gaul (eds.), Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium, Routledge, Oxford -New York 2017. *Byzantina Symmeikta*, 29, 477–481.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.22170>

A. CAMERON – N. GAUL (eds.), *Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium*, Routledge, Oxford – New York 2017, σελ. xi+283. ISBN 978-1-4724-8935-7

Ο «Διάλογος» ως διακριτό λογοτεχνικό είδος σπανίως είχε απασχολήσει τους μελετητές της βυζαντινής λογοτεχνίας, μολονότι καλλιεργήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και εκατοντάδες γνωστά παραδείγματά του χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα (2ος αι. μ. Χ.) έως το τέλος του Βυζαντίου το 1453, αλλά και πέρα από αυτό. Τα τελευταία χρόνια η Averil Cameron στρέφει συστηματικά το επιστημονικό της ενδιαφέρον στο θέμα (βλ. π.χ. τα δύο πρόσφατα βιβλία της *Dialoguing in Late Antiquity*, Center for Hellenic Studies, Washington, D.C. 2014 και *Arguing It Out. Discussion in Twelfth-Century Byzantium*. The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series at Central European University, Budapest 2014¹) θέτοντας ερωτήματα που αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές του και επισημαίνοντας την ανάγκη για σύγχρονες μελέτες, νέες κριτικές εκδόσεις αλλά και έκδοση των κειμένων που παραμένουν ακόμα ανέκδοτα. Τον Ιούλιο 2014, στον Keble College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, πραγματοποιήθηκε ειδικό διεθνές συνέδριο, με θέμα: “But How Shall We Converse? Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium”. Από αυτό προέκυψε η έκδοση του συγκεκριμένου τόμου, που επιμελήθηκαν, με φροντίδα, οι εκ των συνδιοργανωτών του, Averil Cameron και Niels Gaul. Όπως σημειώνεται στον πρόλογο του βιβλίου, για πρώτη φορά, επιχειρείται μια σφαιρική προσέγγιση της παράδοσης του λογοτεχνικού και φιλοσοφικού διαλόγου σε ελληνική γλώσσα από τον 1ο μ.Χ. αιώνα μέχρι το τέλος του Βυζαντίου. Δεκαέξι κεφάλαια/μελέτες εξετάζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις

---

1. Βλ. και βιβλιοκρισία του δεύτερου τόμου από τον Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟ στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμμ*, σσ. 364-373.

διαλογικών κειμένων, όπου συνδυάζονται θεωρητικές προσεγγίσεις με την εις βάθος ανάλυση και περιλαμβάνονται συγκρίσεις με τις γειτονικές συριακές, γεωργιανές, αρμενικές και λατινικές παραδόσεις. Κάθε μελέτη υπομνηματίζεται με σημειώσεις και ολοκληρώνεται με την παράθεση των πηγών.

Στην Εισαγωγή (σσ. 1-7), οι επιμελητές Averil Cameron και Niels Gaul εκθέτουν με σαφήνεια τόσο το περιεχόμενο όσο και την προσφορά αυτού του βιβλίου στη μελέτη των βυζαντινών λογοτεχνικών διαλόγων· ορίζουν το λογοτεχνικό είδος, μνημονεύουν τις σημαντικότερες συμβολές της τρέχουσας βιβλιογραφίας για το θέμα, για να καταδείξουν την αναγκαιότητα που έρχεται να καλύψει ο τόμος· αναφέρονται στην ποικίλη θεματολογία των βυζαντινών διαλόγων και, σε αδρές γραμμές, επισημαίνουν όψεις, προβληματισμούς ή πορίσματα που προκύπτουν από τα επιμέρους κεφάλαια-συμβολές των ερευνητών, που συγκροτούν τον τόμο.

Η διάθρωση των κεφαλαίων ακολουθεί αδρομερώς χρονολογική σειρά: προτάσσεται η ενδιαφέρουσα συζήτηση της Ελένης Κεχαγιά-Οvseiko για την τυπολογία, τη θεματική και τα χαρακτηριστικά των διαλογικών έργων του Πλουτάρχου, –συγγραφέα με διαρκή την παρουσία της επιρροής του στα βυζαντινά γράμματα και την παιδεία–, τη σχέση τους με το Πλατωνικό πρότυπο και τη σύνδεσή τους με τις πρακτικές των ρητορικών σχολών της β΄ σοφιστικής (Plutarch's dialogues: beyond the Platonic example?, σσ. 8-19). Ακολουθεί η μελέτη του Alberto Rigolio για το έργο *Erosthophus*, ενός φιλοσοφικού διαλόγου περί ψυχής στα συριακά, μετάφραση κατά πάσα πιθανότητα ενός χαμένου ελληνικού πρωτοτύπου που η δημιουργία του πρέπει να τοποθετηθεί νωρίτερα από τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα (*Erosthophus*, a Syriac dialogue with Socrates on the soul, σσ. 20-31). Στο ερώτημα γιατί ο Ιωάννης Χρυσόστομος επέλεξε για το σημαντικό του έργο *Περί Ιερωσύνης* τη λογοτεχνική φόρμα του Διαλόγου και όχι της Ομιλίας, της οποίας αναμφισβήτητα υπήρξε ο κατεξοχήν δεξιότηχης, απαντά με πειστικά επιχειρήματα ο Alberto J. Quiroga Puertas (The rhetorical mechanisms of John Chrysostom's *On Priesthood*, σσ. 32-42)· κατά την άποψή του, η ποικιλία ρητορικών μορφών και τεχνασμάτων που προσέφερε στον συγγραφέα το είδος του διαλόγου εξυπηρετούσε τη διάθεση εξισορρόπησης των αντιθέσεων και συγκρασμού της πολυφωνίας που χαρακτηρίζαν σε διάφορα επίπεδα, θρησκευτικά, πολιτικά και πνευματικά, τόσο την εποχή του όσο και τις επιδιώξεις του ιεράρχη. Δύο κεφάλαια, που υπογράφουν ο Patrick Andrist (Literary distance and complexity in late antique and early Byzantine Greek dialogues *Adversus Iudaeos*, σσ. 43-64) και ο Peter Van Nuffelen (Prepared for all

occasions: the *Trophies of Damascus* and *Bonwetsch Dialogue*, σσ. 435-76), είναι αφιερωμένα σε διάφορους διαλόγους *Κατά Ιουδαίων* της πρώιμης περιόδου μέχρι τον 7ο αιώνα, για τους οποίους προτείνεται να μελετηθούν όχι μόνο ως συγκεκριμένο είδος αλλά και ως έργα που ανήκουν σε ένα ευρύτερο κειμενικό περιβάλλον, όπου συνηθίζονται οι διάλογοι ως προσφορότερος τρόπος έκφρασης. Στη συνέχεια, ο Péter Tóth δείχνει πώς τον 8ο/9ο αι. οι Βυζαντινοί οικειοποιήθηκαν και προσάρμοσαν την προγενέστερη παράδοση απόκρυφων αποκαλυπτικών διαλόγων σε νέες ‘απόκρυφες’ ψευδο-βιβλικές αποκαλύψεις, και μαζί με δάνεια από διάφορες συλλογές ερωταποκρίσεων δημιούργησαν νέα διαλογικά κείμενα (*New Wine in old wineskin: Byzantine reuses of the apocryphal revelation dialogue*, σσ. 77-93). Τη διδασκαλία του Μάξιμου Ομολογητή περί συναισθημάτων στο διαλογικό έργο του *Λόγος ασκητικός* (*Liber asceticus*) αναλύει ο Ιωάννης Παπαδογιαννάκης (*Dialogical pedagogy and the structuring of emotions in Liber Asceticus*, σσ. 94-104).

Τον 12ο αιώνα, εποχή μετακινήσεων και συγχρωτισμού των ανθρώπων στον ευρύτερο ευρωπαϊκό κόσμο, οι διαφωνίες, οι συζητήσεις και οι συχνά δημόσιες αντιπαραθέσεις γνώρισαν άνθιση τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στους κύκλους των σχολαστικών της Δύσης. Τέσσερις μελέτες του τόμου είναι αφιερωμένες σε διαλογικά έργα αυτής της περιόδου. Οι θεολογικές συζητήσεις μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών έγιναν αφορμή για να γραφτούν και να κυκλοφορήσουν διάλογοι που ως κείμενα εξυπηρετούσαν πολλούς σκοπούς, χωρίς πάντοτε να αναπαράγουν πιστά τις πραγματικές συζητήσεις που έλαβαν χώρα. Με αυτό το πρίσμα σχολιάζει ο Alex J. Novikoff τους *Διαλόγους* που συνέταξε ο Ανσέλμος του Χάβελμπεργκ μια δεκαετία μετά από τις συζητήσεις που είχε πραγματοποιήσει με τους δώδεκα *διδασκάλους* και τον Νικήτα Νικομηδείας κατά την αποστολή του στην Κωνσταντινούπολη το 1136 (*Anselm of Havelberg's controversies with the Greeks: a moment in the scholastic culture of disputation*, σσ. 105-122). Στο πλαίσιο των συζητήσεων μεταξύ Λατίνων και Ορθοδόξων και στην προσπάθεια λύσης του Σχίσματος τον 12ο αιώνα εντάσσει και εξετάζει η Alessandra Bucossi τους έξι διαλόγους *Περί έκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* που έγραψε ο χαρτοφύλακας της Μεγάλης Εκκλησίας Νικήτας ο του Μαρωνείας και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, μια άγνωστη ως επί το πλείστον προσωπικότητα (*The six dialogues by Niketas of 'Maroneia': a contextualising introduction*, σσ. 137-152). Στις θεολογικές έριδες, τις σχέσεις και τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα των λογίων της Κωνσταντινούπολης την ίδια εποχή εστιάζει το ενδιαφέρον της η Φωτεινή Σπίγγου. Κατά την άποψή της, η επιλογή

του Σωτήριχου Παντεύγενου να διατυπώσει τις διαφορετικές από τη Σύνοδο απόψεις του με τη μορφή πλατωνικού διαλόγου είχε συγκεκριμένο στόχο: ο μη αριστοκρατικής καταγωγής Παντεύγενος και υποψήφιος πατριάρχης Αντιοχείας ήταν δημιούργημα του περιβάλλοντος των μορφωμένων της πρωτεύουσας· θέλησε να απευθυνθεί ακριβώς σε αυτούς τους εξαιρετικής κλασικής παιδείας ανθρώπους, που θα εκτιμούσαν τη ρητορική επιδεξιότητα του λόγου του και θα αντιλαμβάνονταν την υπαινικτική σχέση του με τον προγενέστερο πλατωνίζοντα διάλογο του Ευστρατίου Νικαίας. Ο πλατωνικός διάλογός του, παρά τις αιρετικές του θέσεις, φαίνεται πως πράγματι εντυπωσίασε με την αρτιότητά του τους λογίους της εποχής (A Platonising dialogue from the twelfth century: the *logos* of Soterichos Panteugenos, σσ. 123-136). Με αφορμή το έργο του Θεοδώρου Προδρομίου *Αμάραντος*, διαλογικό κείμενο γραμμένο κατά το πρότυπο των διαλόγων του Λουκιανού, ο Eric Cullhed (Theodore Prodromos in the Garden of Epicurus, σσ. 153-166) μελετά τις απόψεις και τους προβληματισμούς του συγγραφέα για διάφορα θέματα γύρω από τη φύση της ανθρώπινης ζωής και τη Θεία Πρόνοια που απαντούν σε πολλά άλλα έργα του. Εντοπίζει πειστικά την παρουσία τους στον *Αμάραντο*, αντικρούει την άποψη περί αδεξιότητας και ασυμμετρίας στη διάρθρωση του έργου και αναδεικνύει τη μεγάλη λογοτεχνική μαεστρία του Θεοδώρου Προδρομίου και τον υπαινικτικό του λόγο.

Με τη μελέτη του Nikoloz Aleksidze που ακολουθεί περνάμε από την Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη στη μεσαιωνική Γεωργία: ο συγγραφέας της σκιαγραφεί με σαφήνεια και συντομία την ιστορία και τις επιδράσεις των γειτονικών λαών στην εξέλιξη και την ανάπτυξη του διαλογικού είδους στη λογοτεχνία της περιοχής αυτής ('Let us not obstruct the possible': dialoguing in medieval Georgia, σσ. 167-183).

Τέσσερις μελέτες είναι αφιερωμένες στην Παλαιολόγια περίοδο: Πιο ειδικά, η μελέτη του Niels Gaul, με την οποία αρχίζει η τελευταία αυτή ενότητα, προσφέρει μια σφαιρική προσέγγιση των ποικίλων ειδών διαλόγων, σε πεζό ή ποιητικό λόγο, μεταξύ δύο ή περισσότερων προσώπων αλλά και των ενσωματωμένων διαλόγων σε διάφορα ρητορικά έργα, που γράφτηκαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Όπως καταδεικνύεται, τα έργα αυτά μπορούσαν να εκφωνηθούν δημόσια από ένα και μόνο πρόσωπο. Η αμεσότητα του διαλογικού τρόπου συνέβαλε στη δημιουργία πειστικών φανταστικών κόσμων παρηγορίας και αρμονίας, αλληγορικών ή μη, που παρουσιάζονταν ενώπιον των «θεάτρων», και σίγουρα κατόρθωσαν να υπερκεράσουν τη σφαίρα μιας απλής «λογοτεχνικής μίμησης» στο πλαίσιο της βυζαντινής ρητορικής (Embedded

dialogues and dialogical voices in Palaiologan prose and verse, σσ. 184-202). Με τους δύο διαλόγους του Νικηφόρου Γρηγορά *Φιλομαθής ή Περί Υβριστών και Φλωρέντιος ή Περί σοφίας* ασχολείται η Dívna Manolova (Nikephorus Gregoras's *Philomathes and Phlorentios*, σσ. 203-219), η οποία πιστεύει ότι οι δύο διάλογοι πρέπει να συνεξετάζονται, διότι ο μεν πρώτος μπορεί να διαβαστεί ως μια συζήτηση και ένα παράδειγμα του τί είναι αγάπη για τη μάθηση (φιλομάθεια), ενώ ο δεύτερος ως συζήτηση για το τί προσπαθεί να επιτύχει ο φιλομαθής και κατ' επέκταση ως παράδειγμα του τί είναι σοφία και τί όχι. Στη συνέχεια, ο Florin Leonte εξετάζει δύο διαλόγους πολύ διαφορετικούς μεν ως προς το περιεχόμενο, τον διάλογο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου με τη μητέρα του *περί Γάμου* και τον σατιρικό νεκρικό διάλογο *Μάζαρις*, οι οποίοι όμως, κατά την άποψή του, έχουν κοινούς σκοπούς που επιτυγχάνονται με κοινούς τρόπους, τη δραματοποίηση και την αφήγηση. Δεν επιχειρηματολογούν απλώς υπέρ μιας θεωρητικής άποψης αλλά ασκούν δριμυία κριτική σε συμπεριφορές και στάσεις (Dramatisation and narrative in late Byzantine dialogues: Manuel II Palaiologos's *On Marriage and Mazaris' Journey to Hades*, σσ. 220-236). Τέλος, ο Γεώργιος Καραμανώλης ασχολείται με τους μοναδικούς δύο διαλόγους του Γεωργίου Γενναδίου Σχολαρίου (Form and content in the dialogues of Gennadios Scholarios, σσ. 237-251). Επισημαίνει πως, μολονότι ο διάλογος δεν είναι προσφιές λογοτεχνικό μέσο έκφρασης του ιεράρχη, ο Σχολάριος επέλεξε τη διαλογική μορφή στα δύο έργα του, *Περί έκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* και *Κατὰ Ἰουδαίων*, διότι η φόρμα αυτή εξυπηρετούσε καλύτερα τους σκοπούς του, τον απολογητικό στην πρώτη περίπτωση και της πολεμικής στη δεύτερη.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τον κατάλογο της βιβλιογραφίας (σσ. 252-275), που έχει παρατεθεί συντομογραφημένη στις σημειώσεις του κάθε κεφαλαίου, και ένα ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων (σσ. 276-283).

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών